

А. Л. Дудніков, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

Розглянуто дискусійні питання щодо визначення поняття економічних злочинів та їх системи. Проаналізовано ознаки цього виду діянь та запропоновано сучасну систему економічних злочинів. Показано значення розв'язання цих проблем для вдосконалення організації боротьби з економічними злочинцями.

Рассмотрены дискуссионные вопросы, касающиеся определения понятия экономических преступлений и их системы. Проанализированы признаки этого вида деяний и предложена современная система экономических преступлений. Показано значение решения этих проблем для совершенствования организации борьбы с экономическими преступлениями.

На теперішній час злочинність у сфері економічних відносин досягла масштабів, які становлять серйозну загрозу існуванню держави. Негативний вплив на стан і ефективність боротьби з економічними злочинцями справляє помітна плутанина з термінами, оскільки зараз поняття «злочини у сфері економіки», «економічна злочинність», «злочини у сфері економічної діяльності», «злочини у сфері господарської діяльності» та деякі інші часто застосовуються як тотожні. Аналогічні процеси у зв'язку з невизначеністю термінології спостерігаються і в статистичній звітності МВС, де зміна термінів призводить до зміни методології обчислення кількості цих видів злочинів, а відсутність визначених понять – до відсутності критеріїв віднесення злочинів до різних груп, що відкриває шлях до маніпуляцій статистичними показниками¹.

Такий підхід є також методологічно хибним, оскільки відсутність визначеного поняття тягне за собою неможливість наукового вивчення й аналізу цих груп злочинів. На необхідність визначення, зокрема, поняття економічної злочинності та користування ним при проведенні наукових досліджень і в процесі статистичного обліку економічних злочинів зазначалося в рекомендаціях Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності» (п. 2. 1)².

Треба розрізняти поняття економічних і господарських злочинів. Підходи до визначення поняття господарських злочинів досить різні. У цілому господарство тісно пов'язано з виробництвом та економікою³. Тому одні

¹ Див.: Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування та координації заходів протидії / За ред. О. Г. Кальмана. — Х., 2005. — С. 112.

² Див.: Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності: Зб. матер. — Х., 1999. — С. 49.

³ Див.: Новий тлумачний словник української мови. — К., 2000. — Т. 1. — С. 649–650.

автори визначають поняття цих правопорушень досить широко – як винне, протиправне діяння, що спричиняє збитки суб'єктам господарських зв'язків, усьому правопорядку в економічній сфері в цілому¹, інші під господарськими злочинами розуміють галузеву економічну злочинність, сукупність злочинів, що посягають на відносини у сфері господарської діяльності в промисловості, сільському господарстві та їх підгалузях², тобто, навпаки, звужують це поняття до галузевої злочинності й у той же час ототожнюють його з більш широкою категорією – економічною злочинністю.

Найбільш групувочно поняття господарських злочинів вивчається в кримінальному праві. Родовим об'єктом цього виду злочинів є суспільні відносини, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг. На підставі вивчення спільного для цих видів злочинів об'єкта та їх інших суттєвих ознак точніше було сформульовано поняття господарського злочину – це умисне або необережне діяння (дія або бездіяльність), яке було вчинено приватною або посадовою особою у сфері господарської діяльності і завдало суттєвої шкоди системі господарства³. Досить близько до цього, але більш розгорнуто, визначаються господарські злочини як передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні посягання на врегульовані державою відносини у сфері господарської (підприємницької) діяльності з виробництва суб'єктами господарювання товарів та іншої продукції, виконання робіт, надання послуг і посягання на фінансову діяльність держави⁴.

Дуже близькі одне до одного, але також повністю не збігаються поняття тіньової економіки та економічної злочинності. Тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, що охоплює систему економічних відносин суспільства і становить сектор суспільного відтворення в ході виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ, який не контролюється суспільством. Вона також пов'язана з легальною економікою, є її певною складовою частиною. Тіньовою економікою визнаються економічна діяльність, що відбувається всупереч законам, фінансовим і етичним нормам суспільства, а також праця в сімейних господарствах для внутрішніх потреб сімей⁵.

Витоки тіньової економіки зумовлені як кримінальними, так і некримінальними типами відносин. Тому вона включає в себе:

1) не враховану офіційним обліком і звітністю, а відтак, приховану від оподаткування легальну діяльність підприємств, компаній, приватних підприємств;

2) корисливі службові та господарські злочини;

3) кримінально злочинну діяльність тих чи інших осіб (наркобізнес, проституція, грабежі, розбої, крадіжки, вимагання);

¹ Див.: Шестаков А. В. Теневая экономика: Учеб. пособ. — М., 2000. — С. 57.

² Див.: Злочинність у сфері економіки: ... — С. 22.

³ Див.: Гацій В. Я. Ответственность за хозяйственные преступления. Объект и система. — Х., 1984. — С. 19.

⁴ Див.: Кримінальне право України. — К., 1999. — С. 403.

⁵ Див.: Тіньова економіка, фінансова криза, державна політика / Упорядники В. Т. Лановий, П. Г. Яковенко. — К., 1999. — С. 89.

4) незарєєстровану економічну діяльність фізичних осіб для задоволення власних потреб їх сімей.

Щодо економічної злочинності в правовій літературі (з кримінального права, кримінології та криміналістики) не існує єдиного розуміння того, які ж діяння слід до неї відносити. Одні вчені вважають, що економічна злочинність – це розкрадання, корисливі посадові та господарські злочини¹. Інші автори серед основних напрямків економічної злочинності виділяють такі: 1) злочини у сфері кредитно-фінансових відносин і банківської діяльності; 2) злочини в зовнішньоекономічній діяльності; 3) злочини у сфері приватизації державного та муніципального майна; 4) злочини у сфері споживчого ринку; 5) злочини на ринку цінних паперів; 6) податкові злочини². Однак такий підхід помітно звужує це поняття і не охоплює дуже поширених злочинів цього виду (наприклад, привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем чи деякі інші корисливі службові злочини). Аналогічні недоліки має і визначення економічного злочину як передбаченого кримінальним законом діяння, спрямованого на порушення відносин власності (майнових відносин) та існуючого порядку здійснення господарської діяльності³.

Зустрічається і занадто широке тлумачення: економічна злочинність – це сукупність умисних корисливих злочинів, які вчиняються посадовими особами, іншими працівниками підприємств і установ незалежно від форм власності шляхом використання службового становища та місця роботи, а також так званих злочинних промислів, здійснення яких не пов'язано з використанням службового становища⁴. У такому вигляді це поняття збігається з поняттям тіншової економіки, оскільки охоплює одні й ті ж самі види злочинів.

Також широко розуміють поняття економічних злочинів у країнах-учасницях СНД, де вважають, що вони посягають на економіку взагалі, права, свободи, потреби та інтереси учасників економічних відносин, порушують нормальне функціонування господарського механізму, спричиняють цим соціальним цінностям і благам матеріальні збитки⁵.

У зв'язку з наведеним ознаки економічних злочинів потребують подальшого уточнення. При вирішенні цього питання слід враховувати, що, як уже зазначалось, економіка держави містить у собі певну сукупність відносин між людьми, які складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ. Тому злочинні посягання на суспільні відносини, що становлять сутність економіки, можна виділити як економічні злочини. Їх відмінною рисою є спрямованість на економічні інтереси.

¹ Див.: Шестков А. В. Вказ. праця. — С. 22.

² Див.: Кримінологія. — М., 1998. — С. 287.

³ Див.: Стрельцов С. Л. Економічні злочини: внутрішньодержавні та міжнародні аспекти // Економічні злочини: попередження і боротьби з ними. — К., 2001. — Т. 25. — С. 281.

⁴ Див.: Литвак О. М. Державний контроль за злочинністю (кримінологічний аспект): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук — Х., 2002. — С. 216.

⁵ Див.: Медведев А. М. Экономические преступления: понятие и система // Сов. государство и право. — 1992. — № 1. — С. 78.

Економічна злочинність є породженням і продовженням криміналізованих економічних відносин. У зв'язку з цим в основному слушною є позиція І. М. Даньшина, який розглядає економічну злочинність як складну інтеграційну систему, що складається з умисних корисливих злочинів проти економічних відносин власності, умисних корисливих господарських злочинів, злочинів посадових осіб, котрі завдають істотної шкоди у сфері економічної діяльності, злочинів, що вчиняються організованими групами і злочинними співтовариствами і завдають шкоду економічним відносинам власності, а також комерційній, фінансовій, банківській та іншій господарсько-економічній діяльності¹. Проте останній елемент, який стосується організованих груп, випадає з цього переліку, оскільки він сформульований за іншою підставою – не за видами злочинів, а відносно осіб, які їх вчиняють. Крім того, такі групи можуть вчиняти не тільки економічні, а й загальнокримінальні корисливо-насильницькі злочини (розбої, грабежі та ін.).

Аналіз економічної злочинності дозволяє дійти висновку про те, що це комбіноване поняття, яке охоплює злочини, що не обмежуються посяганням на один об'єкт, котрий охороняється кримінальним законом. Підґрунтям для таких злочинів є власність, товари, гроші, господарська діяльність, податки, цінні папери і т. ін. Тому економічні злочини являють собою сукупність корисливих посягань на власність і систему народного господарства, порядок управління ними з боку осіб, які виконують певні функції в системі економічних відносин. Ці кримінально-правові об'єкти посягань об'єднуються загальним поняттям – економіка.

Специфіка цих злочинів полягає в тому, що вони не тільки вчиняються у зв'язку чи з приводу функціонування економічних відносин, а й завдають економіці збитків, які можуть виражатися або в прямому зменшенні наявного фонду матеріальних цінностей державного, колективного власника, або в порушенні функціонування окремих господарських галузей чи господарських процесів, або в ускладненні реалізації соціально-економічних програм тощо.

До економічних злочинів слід відносити і злочини посадових осіб, але не будь-які, а тільки ті з них, які заподіюють істотну шкоду саме у сфері економіки. Спільним для економічних злочинів є те, що вони вчиняються з корисливих мотивів і є діяннями умисними, тобто вчиняються свідомо і з бажанням досягти наміченої мети. Характерним для цих видів злочинів є обов'язкова присутність у їх об'єктивній стороні ознак порушення спеціальних правил нормативного характеру, що регламентують порядок і умови роботи підприємств та організацій.

Важливою особливістю економічних злочинів є високий ступінь їх латентності, що безпосередньо пов'язано з характером цих злочинів. Помітна їх частина не потрапляє в коло зору правоохоронних органів, кримінальні справи за цими фактами не порушуються і не розслідуються. Найбільш високою латентністю характеризуються такі злочини, як ухилення від сплати

¹ Див.: Даньшин І. М. Щодо питання про кримінологічне поняття економічної злочинності // Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності. — Х., 1999. — С. 38.

податків, зборів, інших обов'язкових платежів, шахрайство з фінансовими ресурсами, посадові зловживання при приватизації державного майна, митні правопорушення. Саме тому дані статистичної звітності більше свідчать про ступінь активності відповідних правоохоронних органів в діяльності з виявлення економічних злочинів, ніж про їх фактичну поширеність.

Подальше зростання інтернаціоналізації праці, торгівлі, транспорту, зв'язку, в цілому економіки країн призвело до того, що економічні злочини вийшли за межі національних кордонів. З'явилися і дуже швидко поширюються так звані транснаціональні економічні злочини. Зараз досить типовою є ситуація, коли злочин вчиняється в одній країні, кошти спрямовуються в другу, а «відмиваються» вони в третій. У зв'язку з цим все гостріше відчувається необхідність організації боротьби з такими злочинами на міжнародному рівні.

З огляду на наведене правильно буде відносити до економічних злочини проти власності, господарські та деякі посадові злочини. Ці види злочинів є важливою частиною корисливої злочинності, яка безпосередньо пов'язана з економічними відносинами, тому, виходячи із завдань криміналістики, їх доцільно розглядати як самостійну групу злочинів.

Аналогічно вирішується це питання і в багатьох інших країнах, де економічні злочини утворюють відносно самостійну групу правопорушень¹. На жаль, у вітчизняному кримінальному праві, кримінології та криміналістиці не існує єдиного розуміння цього виду злочинів, а визначитися з цим треба, може, навіть з позицій кримінального законодавства. Це дозволить більш чітко й точно виділяти його, дасть змогу уникати непотрібного його розширення або, навпаки, звуження, що відповідно позитивно позначиться на веденні судової статистики. У свою чергу, більш чітке уособлення сприятиме вдосконаленню організації боротьби з економічними злочинами й окремих методик їх розслідування з урахуванням системних зв'язків, що існують між окремими різновидами.

Також важливо відмітити, що поняття економічного злочину, яке пропонується застосовувати у вітчизняному праві в зазначеній інтерпретації, за змістом найближче до визначення економічних злочинів, яке сформувалося серед зарубіжних правників. І дійсно, вони до числа економічних відносять такі злочини, як податкові, митні, валютні, підроблення чеків і векселів, грошових знаків і документів, шахрайство, пов'язане з організацією фіктивних фірм, псевдобанкрутство, обман кредиторів, зловживання довірою, різні прояви монополізму та недобросовісної конкуренції. Спільним для цих категорій є й те, що вони характеризуються одними й тими ж самими ознаками. Є. Є. Дементєва, яка досліджувала економічну злочинність у зарубіжних країнах, виділила її ознаки, характерні в основному і для економічних злочинів в Україні, зокрема: 1) вчиняються в процесі професійної діяльності; 2) у рамках і під прикриттям законної економічної діяльності; 3) мають корисливий характер; 4) тривалий систематичний розвиток; 5) спричиняють шкоду економічним інтересам держави, приватного підприємництва та гро-

¹ Див.: Луцев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. — М., 1997. — С. 256.

мадян; б) вчинюються юридичними та фізичними особами, які діють від імені і в інтересах підприємства¹.

Іншими словами, запропоноване поняття економічного злочину змістовно й стимулогічно еквівалентно аналогічному поняттю, що використовується зарубіжними фахівцями. Це також матиме позитивні наслідки для поліпшення співробітництва між вітчизняними криміналістами та їх колегами із інших країн, коректних зіставлень національних даних судової статистики, розроблення спільних рекомендацій із подолання та попередження цих видів злочинів.

До системи економічних злочинів з огляду на викладене належать такі види злочинів, передбачених чинним КК України:

1) злочини проти власності – шахрайство (ст. 190), привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191);

2) злочини проти фінансової системи – виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї (ст. 199), незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200), контрабанда (ст. 201), незаконне вивізнення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підкацизних товарів (ст. 204), ухилення від повернення виручки в іноземній валюті (ст. 207), незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків (ст. 208), ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212), ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (ст. 212¹), підроблення знаків поштової оплати і проїзних квитків (ст. 215), незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216), шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222), порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів (ст. 223), виготовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів (ст. 224);

3) злочини у сфері виконання бюджету – порушення законодавства про бюджетну систему України (ст. 210), видання нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (ст. 211);

4) злочини у сфері підприємницької діяльності – порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (ст. 202), зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203), незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва (ст. 203¹), фіктивне підприємництво (ст. 205), протидія законній господарській діяльності (ст. 206), легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209), порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213), порушення пра-

¹ Див.: Демет'єва Е. Е. Проблемы борьбы с экономической преступностью в зарубежных странах: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1996. — С. 30.

вил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння (ст. 214), фіктивне банкруцтво (ст. 218), доведення до банкруцтва (ст. 219), приховування стійкої фінансової неспроможності (ст. 220), незаконні дії у разі банкруцтва (ст. 221);

5) злочини у сфері вільної конкуренції – примушування до антиконкурентних узгоджених дій (ст. 228), незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229), незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю (ст. 231), розголошення комерційної або банківської таємниці (ст. 232),

6) злочини у сфері приватизації – незаконна приватизація державного, комунального майна (ст. 233), незаконні дії щодо приватизаційних паперів (ст. 234), недотримання особою обов'язкових умов щодо приватизації державного, комунального майна або підприємства та їх подальшого використання (ст. 235);

7) злочини у сфері прав споживачів – незаконне виготовлення, збут або використання державного пробірного клейма (ст. 217), обман покупців та замовників (ст. 225), фальсифікація засобів вимірювання (ст. 226), випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 227);

8) службові злочини (за наявності матеріальних збитків) – зловживання владою або службовим становищем (ст. 364), перевищення влади або службових повноважень (ст. 365), службове підроблення (ст. 366), службова недбалість (ст. 367), одержання хабара (ст. 368), давання хабара (ст. 369), провакація хабара (ст. 370);

9) злочини у сфері комп'ютерної діяльності – несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361), створення з метою використання, розповсюдження або збиту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут (ст. 361^а), несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації (ст. 361^б), несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (ст. 362); порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них обробляється (ст. 363).

Формування поняття та системи економічних злочинів допоможе з'ясувати їх сутність, удосконалити чинне кримінальне законодавство, відокремити економічні злочини від суміжних злочинів, розробити більш чітку наукову систему економічних злочинів, що у свою чергу сприятиме успішній боротьбі з цими складними та небезпечними видами злочинів.